

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2020. – С. 73–83
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2020. – pp. 73–82
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2020.52.73-83>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477-25)«1914/1917»(09)

© Олександр Мончак* (Київ)

ЖИТТЯ ТИЛОВОГО МІСТА КИЄВА У ВІЙНІ 1914-1917 РОКІВ (ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ТА ТОГОЧАСНОЮ ПРЕСОЮ)

У статті здійснена спроба інтерпретації подій 1914-1917 рр. крізь призму історії повсякденності, що дає можливість реконструювати трансформацію поведінкових практик мешканців м. Києва, пов'язаних з адаптацією до змін в умовах воєнної доби, переходом від вже звичних відносин мирного часу до погіршення життя мешканців під час бойових дій 1914-17 рр.

Автор прийшов до висновку, що в умовах війни і загальної кризи поглиблювався конфлікт між державою та громадянами. На фоні суцільного зубожіння основної маси населення розквітали правопорушення й злочинність. Війна ставала дедалі важчою буденністю, тлом повсякденного тяжкого життя. У втомленому суспільстві назріла криза. В результаті чого, мешканці міста виявились готовими до перемін і загалом не противились ним.

Ключові слова: Київ, кияни, армія, біженці, поранені вояки, погіршення життя.

Oleksandr Monchak (Kyiv)

LIFE IN THE REAR CITY OF KYIV IN THE WAR OF 1914-1917 (ACCORDING TO ARCHIVAL MATERIALS AND THE PRESS OF THAT TIME)

Abstract. This article is about life in Kyiv during World War I. Concern to modern researches we decided to use stories of «simple» people and show how war changed their lives. Through the adaptation to new reality citizens of Kyiv became new social groups and developed new modern reality.

Author uses wide researches of the problem reached in Ukraine: O. Reient, G.Kasianov, O.Serdiuk also Wolfram Dornik, Petter Libb, Hannelise Lyaidinger, Alexander Miller.

We touched the problem of heroic behaviour of young people, mobilization and consequences of hunger strike during of the first months of WWI. We describe such part of citizenships life like alcohol consumption, reading books, physical training activities.

The most important theme of research is migration and refugees, captives. We told about attitude of citizens to them how their appearance affected everyday life of the city.

Continuation of hostilities has distorted the life of society and every inhabitant of the country. Attempts by the authorities to improve the way of life, to alleviate the problem of lack of basic necessities, and to prevent devastation and slipping into chaos did not yield the expected results. Against the background of continuous impoverishment of the majority of the population, crime and delinquency flourished. The general tension of the social situation, the uncertainty of the situation of everyone forced everyone to want change, to accelerate it. The presence of some parallels with the current military-political situation in eastern Ukraine suggests that this topic has both cognitive and scientific and practical significance of socio-political nature. In addition, exploring the life of the city's inhabitants in 1914-1917, we can answer the question of how it happened that the city of Kyiv and its inhabitants were ready to accept the status of the capital of the Ukrainian People's Republic, and later to a neutral perception of the German imperial army streets

* аспірант факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

in March 1918. In our study, we came to this conclusion. The war became more and more difficult with everyday life; the background of everyday hard life, a crisis was ripe in a tired society. The war and the crisis deepened the conflict between the state and the citizens. One of the options for improvement could be to weaken the tsar's policy on the national question, especially for the residents of the city of Ukrainian and Jewish origin. Playing with Poles, Czechs and Slovaks (most of the latter fought in the Austro-Hungarian army and were prisoners of war), allowing them to create their own, national, military formations directly in the city, and meeting total resistance from the tsarist bureaucracy in their national question only intensified the contradiction. Desiring change and accelerating it, the inhabitants of Kyiv later, due to the lack of cohesion and general fatigue, turned out to be only extras in the scenes of 1917-1921.

Keywords: Kyiv, kyivites, army, war of 1914-1917, refugees, wounded soldiers, deterioration of life.

Постановка проблеми. У ХХІ ст. серед науковців з'явився посилений інтерес до дослідження різних аспектів Першої світової війни, що не останньою чергою було пов'язано з її сторічним ювілеєм. Цей відносно короткий у хронологічному відношенні період насичений різноманітними подіями і явищами у військовому, політичному, соціально-економічному, суспільному і духовно-культурному житті України.

Історіографія з проблем історії м. Києва представлена широким колом українських дослідників. У своїх працях місто Київ під час Першої світової війни побіжно згадують: О. Реєнт, С. Кульчицький, Г. Касьянов, Г. Боряк, Р. Пиріг, О. Сердюк, М. Литвин, В. Литвин, Б. Андрусишин, С. Троян, П. Черга. Темою повсякденного життя загалом міського населення України займаються такі дослідники, як Т. Герасимов, О. Бетлій, О. Вільшавська та інші. Завдяки співпраці Інституту історії України Національної академії наук України та Австрійського культурного об'єднання, українським дослідникам стали відомі напрацювання Вольфрама Дорніка, Петера Лібба, Ганнеса Ляйдінгера, Алексея Міллера та інших.

Актуальністю означеної теми є те, що попри збільшення інтересу до вивчення Першої світової війни, дослідження трансформаційних процесів у місті Києві в період 1914-1917 років ще не набуло свого висвітлення. В містах зміни під час війни, відбувались інтенсивніше, ніж, приміром, у сільській місцевості. Оскільки впродовж досліджуваного періоду Київ слугував ще й центром тилу Південно-Західного фронту російської армії та найближчим і найбільшим транспортним пунктом, воєнний чинник у повсякденності його мешканців відігравав, на нашу думку, більшу роль, ніж в інших українських містах. Наявність деяких паралелей із сучасною військово-політичною ситуацією на Сході України дозволяє говорити про те, що досліджувана тема має як пізнавальне та наукове, так і практичне значення суспільно-політичного характеру. Окрім того, досліджуючи період життя мешканців міста 1914-1917 років, ми зможемо відповісти на запитання, як так сталося, що місто Київ та його мешканці виявилися готовими до прийняття статусу столиці Української Народної Республіки, а в подальшому і до нейтрального сприйняття німецької імператорської армії на своїх вулицях в березні 1918 року.

Виклад основного матеріалу. Київ увірвався в ХХ століття на всій своїй швидкості. До того тихий провінційний центр середини ХІХ століття перетворився на заклопотаний, галасливий, паруючий Київ початку нового сторіччя. Цьому сприяли глобальні, державні та місцеві фактори. Вигідна комбінація природних географічних факторів (потужна водна артерія) та перетин торгових шляхів сприяли швидкому його перетворенню на важливий транспортний вузол. У свою чергу активна позиція органів місцевого самоврядування й окремих членів київської громади допомогли реорганізувати та модернізувати міський простір. З третьої чверті ХІХ століття місто переживає бурхливий період. Розвиток підприємств, відкриття нових освітніх закладів і досяжність завдяки появі залізниці приваблювали все більше людей. Наприкінці століття кількість мешканців майже подвоїлась порівняно з 1874 роком, коли було проведено перший київський перепис населення. Станом на 1897 рік воно складало трохи більше за 247 тисяч осіб. А в 1914 році у місті налічувалось вже 608 тисяч мешканців. Сучасний Київ, місто ХХІ століття, завдячує своєму розвитку попередньому століттю. Але 1914 рік і початок Першої світової війни зупинив цей злет на добрих три десятиліття.

1914 рік виявився і переломним роком. Розпочався він для мешканців у ще більш-менш мирному й упорядкованому місті Російської імперії, центрі Київської губернії та Південно-Західного

краю. А після Першої світової війни наше місто стало столицею Української Народної Республіки і в кінці століття – незалежної України.

З початком війни в 1914 році населення міста одразу різко поділилося на мобілізованих до армії та цивільних. 16 липня 1914 р. було оголошено часткову мобілізацію, а 17 липня 1914 р. – загальну. Преса відзначала успішність мобілізації – у Києві її було проведено достроково, на два дні раніше від запланованого терміну. Пам'ятним був загальний молебень киян на Софійській площі з нагоди оголошення війни, на який зібралось кілька тисяч городян. Усі молилися за мир, деякі стоячи на колінах, жінки плакали. Для молодих людей, переважно учнів і студентів, війна стала нагодою проявити героїзм, свої найкращі особисті якості, здобути славу, громадське визнання, а також позбутися нудьги. Сповнені романтичних настроїв, діти й підлітки тікали на фронт. У газетах стали друкувати повідомлення про втікачів¹.

Жителі міста, котрі були пов'язані з сільською місцевістю, з самого початку реагували на призов чоловіків до армії досить негативно. У своєму листі до О.М. Требінської від 19.07.1914 р. К. Василенко змальовував сцени, що розігрувалися в Києві під час набору: «Навколо Політехнікуму обози селянських возів, сільські жінки, ридаючи, кидають дітлахів, мовляв, взяли батька-годувальника, беріть і дитину». Тривоги за майбутнє додавала селянам та обставина, що ранній призов не дав змоги зібрати врожай зернових².

З початком мобілізації у Російській імперії (29 липня 1914 року) територія України була поділена на три райони – два військових і один тилловий, які підпорядковувалися наказам Головнокомандувача армій Південно-Західного фронту. За цим поділом Київська губернія разом з Києвом відійшла до 3-го тилового району. Це і визначило подальше життя міста на найближчі роки. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор, місцеві губернатори підпорядковувалися Головнокомандувачу Київського військового округу, а через нього – Головному начальнику постачання армій Південно-Західного фронту. Місцева влада повинна була негайно і беззаперечно виконувати вимоги і розпорядження командувачів арміями, дивізіями, корпусами на зазначених територіях³.

Відразу після оголошення війни до лав армії було мобілізовано тисячі киян, родини яких у переважній більшості залишилися без засобів на існування. Разом з керівництвом Київського навчального округу Київська міська дума в приміщеннях міських навчальних закладів, а саме: Гоголівського, Олександрівського, Терещенківського, Печерського, імені Грушевського, Ушинського, Жуковського, Бунге училищ – за кошт міста для дітей військовослужбовців нижніх чинів, призваних на фронт, відкрила дитячі осередки і сади з безкоштовним харчуванням. На організацію цієї роботи дума виділила 150 тис. крб.⁴.

21 липня (за старим стилем) 1914 року командувач військ Київського військового округу видав обов'язкову постанову для мешканців територій, оголошених на військовому становищі, якою заборонялось підвищення цін на продукти і товари першої необхідності. Штучне і необґрунтоване зростання цін каралось 3 роками в'язниці або штрафом до 3-х тис. крб. Відповідальність за виконання постанови покладалась на Київську міську поліцію⁵.

Уже в перші дні війни під головуванням заступника міського голови Ф.С. Бурчака відбулося надзвичайне засідання Київської міської думи. На ньому йшлося про план дій міської влади у зв'язку з оголошенням Німеччиною війни Росії. Серед першочергових завдань було прийнято рішення негайно доручити міській управі та надзвичайній комісії, яка складалася із лікарів – гласних думи, спорядити і відправити до театру воєнних дій два міські санітарні мобільні загони на 50 ліжок кожен, у Києві відкрити й утримувати за кошти міста військовий шпиталь на 100 ліжок для поранених і хворих, які будуть надходити з передової, також підготувати приватні помешкання, придатні для розміщення в них легкопоранених воїнів. Перерахувати Київській Маріїнській общині Товариства Червоного Хреста 30 тис. крб для спорядження на театр воєнних дій Київського загону сестер милосердя. Для сімей киян-військовослужбовців нижніх чинів, призваних на військову службу, крім державної грошової винагороди, встановити додаткову грошову допомогу від міста в такому ж розмірі, як державна. Службовцям Київської міської управи, які призвані на фронт, продовжити виплату заробітної плати, яку вони отримували в мирний час, але не більше 100 крб на місяць. Разом з київськими благодійними товариствами організувати для дружин та членів родин військовослужбовців нижніх чинів, призваних на фронт, робітничі будинки. Для цього Київська міська управа виділила кредит у сумі 150 тис. крб⁶. В самому місті віддзеркалювалися події, що відбувалися в столиці ім-

перії. Після того, як Петербург був перейменований у Петроград (31 серпня 1914 року), київський губернатор М.І. Суковкін звернувся до повітових земських управ за наданням інформації про наявність у губернії німецькомовних назв і запропонував подати пропозиції щодо їх перейменування. По всій країні читалися лекції і публікувалися численні брошури про економічне засилля німців. Більше того, навіть німецька література та філософія з її раціоналізмом, популярні раніше в інтелігентському середовищі, тепер вважалися відповідальними за те, що наша інтелігенція втратила віру в диво. «Києвлянин» описує такі реалії життя в Києві: «Розгромлено кафе Рейтара, з вивісок зникли німецькі назви «Берлінг», «Вена», «Дрезден», «Германия», з вітрин прибрано німецькі книжки»⁷. Почалися страждання мешканців Києва німецького походження – вони, під страхом покарань та конфіскації, були змушені за безцінь продати все своє майно та виїжджати в глибину Російської імперії. Більш заможні та впливові київські німці почали змінювати свої прізвища на російський лад. Щоб стерти спогади про таких мешканців, рішенням Київської міської думи від 13 травня 1915 року Ново-Німецька вулиця перейменована на Печерську, а Саксонський Яр на Соляну вулицю⁸.

Спосіб життя населення в країні, а разом з тим і суспільна свідомість значно змінилися у зв'язку із заборонаю продажу алкогольних напоїв. З моменту мобілізації зачинилися усі винні крамниці й лавки. Спочатку передбачалось обмежити заборону казенного продажу спиртних напоїв лише періодом мобілізації, але 22 серпня Микола II вирішив продовжити її на весь час війни. Схвальна підтримка цих заходів у суспільстві підштовхувала його до рішення (у вересні 1914 р.) відмовитися від продажу горілчаних виробів, а також вина та пива назавжди. Між тим виникає чорний ринок з продажу алкоголю. Серед нижчих верств населення, яке не могло собі дозволити купівлю горілки за спекулятивними цінами, збільшується кількість випадків отруєнь палітурою, денатуратом, спиртовим лаком та ін. У деяких трактирах замість горілчаних напоїв з'явилися у продажу бутерброди з дріжджами. Дріжджі в шлунку починали бродити, що й призводило до сп'яніння. Ще одним наслідком антиалкогольної кампанії стало збільшення відсотка курців тютюну, а також вживання кокаїну, що особливо набуло поширення серед студентської молоді та в артистичному середовищі. Кокаїн розповсюдився за лаштунками театрів, у ресторанах, чайних будиночках тощо. Захопилася цим наркотиком і «золота молодь». У Києві, в одній з кав'ярень, містився клуб кокаїністів, відвідувачами якого були переважно студенти. Це відкрилося, коли одному з них стало погано і до нього викликали карету швидкої допомоги. Кокаїн офіційно не був дозволений до продажу і коштував дорого, але ним підтримували власники дрібних аптек. Кокаїністу доводилося витратити 10-15 руб. на день⁹.

З'ясовано, що із самого початку війни дозволяло мало стати здоровою альтернативою забороненим спиртним напоям, у тогочасному суспільстві виникла нагальна потреба переадресування людської енергії, яка вивільнилася в період дії «сухого закону». Саме це спричинило різке зростання попиту на різноманітні видовища. Театри та кінематографи заповнили натовпи охочої до розваг публіки, для якої мистецький аспект театральних вистав та кінострічок відходив на другий план. Власникам театрів доводилося змінювати репертуар, пов'язаний із творчістю австрійських та німецьких письменників і композиторів. До того ж царським режимом було накладено заборону на друк театральних афіш українською мовою. Кінотеатри ж стали відігравати важливу роль у системі військової пропаганди. На кіноекранах демонструвалися батальні сцени за участі російських військ і армій союзних держав, героїчні вчинки царських військовослужбовців, германофобські стрічки тощо. Досить часто театральні дійства та кіносеанси влаштовували з благодійницькою метою. З тих же причин воєнна доба популяризувала живопис.

Війна значно вплинула на книжкову культуру міського населення. Передусім воно стало більше читати: зросла цікавість до зовнішньополітичного життя та водночас до «мирної» літератури для абстрагування від воєнної дійсності. Варто зазначити, що саме тоді царат завдав нищівного удару по національній літературі, фактично заборонивши видання та продаж періодики й літератури українською та єврейською мовами. Не кращі часи переживали спортивний рух та фізична культура. Насамперед це стосувалося втрати змагальної сторони. Симптоматично, що в роки війни містяни дедалі частіше надавали перевагу змаганням не у фізичній вправності чи командній грі, а – з долею. Ставки на спортивні змагання, ігри в карти, більярд тощо набули небувалого поширення серед міського населення регіону.

Київ, при загальному зменшенні мешканців-чоловіків у зв'язку з мобілізацією, наповнився десятками тисяч прийшлого населення. Місто як великий транспортний вузол, як місце зосереджен-

ня військового виробництва (чого варті лиш Арсенал та Деміївський снарядний завод), як місце дислокації військових частин, заповнили військові. Але не тільки російської імператорської армії. Перші ешелони з військовополоненими почали прибувати до Києва вже у серпні 1914 р. У системі військового полону Російської імперії це місто відігравало надзвичайно важливу роль. Тільки протягом серпня 1914 – квітня 1915 рр. через нього пройшло понад 600 тис. військовослужбовців Австро-Угорщини¹⁰. На початку війни для новоприбулих полонених у районі Печерської фортеці було влаштовано приймально-збірний пункт, а влітку 1915 р. на невеликій станції Дарниця збудували спеціальний табір¹¹. У перші воєнні місяці кияни збиралися на міському вокзалі, чекаючи на прибуття військовополонених. Пригнічений вигляд останніх, серед яких були й поранені, викликав у місцевих жителів співчуття. Серед них, зокрема, велися розмови про те, що «їх треба так нагодувати, щоб матінка потім не впізнала». Кореспондент «Южной копейки» зауважував, що коли вели полонених, то «ніхто з присутніх не лише не дозволяв собі якихось витівок, але й навіть злісного погляду»¹². На Г. Григор'єва військовополонені під час руху вулицями Києва справляли таке враження: «...вигляд зовсім не войовничий, худі, вимучені обличчя, та й вояки здебільшого низького зросту. Здавалося, що з таким ворогом дуже швидко можна досягти перемоги, закінчити війну»¹³.

Заслуговує на окрему увагу особливе ставлення жіноцтва до військовополонених. З жіночого погляду, пересічний «прибулий» втілював у собі знедоленого воїна, кинутого напризволяще власною країною, а відтак потребував турботи й співчуття. У серпні 1914 р. київський журналіст В. Ват сформував збірний образ нового типу міської обивательки – Манічки Кандидатової, котра фактично щодня «полювала» на полонених іноземців. Свій «робочий день» вона починала з купівлі вафель, шоколаду, пірижків та інших смаколиків, а потім вирушала зустрічати австро-угорських бранців. Кілька разів вона закохалась¹⁴. Зі свого боку, більш старшого віку торгівки досить часто підходили до військовополонених на вулиці чи базарі та, «по-материнськи», безкоштовно частували¹⁵.

Разом зі звиканням городян до війни поступово зникав колишній інтерес до появи на міських вулицях військовополонених. Їх перестали сприймати за щось незвичне. Ця тенденція вже стала помітною в листопаді 1914 р.¹⁶ Проте все на короткий час перемінилося, коли 2 грудня до міста доставили партію з 250 турецьких полонених. Захоплених у полон під Баязетом турків на вокзалі оточив величезний натовп. Особливу увагу глядачів привертав незвичний для них турецький однострій¹⁷. Полонені іноземці слугували для місцевого населення також альтернативним джерелом інформації про події на фронтах, оскільки довіра до офіційних повідомлень не була абсолютною, а листування з фронтовиками перевіряла військова цензура. Природно, що влада всіяко намагалася перешкодити таким діалогам. До того ж городяни нерідко передавали отримані з вуст військовополонених новини в перебільшеному та перекрученому вигляді, породжуючи різного роду чутки. Наприкінці червня 1915 р. кияни, котрі збиралися на вул. Караванській, де часто тоді водили полонених вояків Австро-Угорщини та німців, саме таким способом дізнавалися про великі втрати російської армії, приховані тогочасною пропагандою¹⁸. Перебування військовополонених у місті закономірно призводило до встановлення з мешканцями економічних стосунків, зокрема й незаконних. Зазвичай вони відбувалися на залізничних станціях, через які їх етапували. Так, 16 червня 1916 р. за торгівлю біля військових потягів затримали киянку К. Крилову, котру покарали п'ятиденним арештом. Зі свого боку, етаповані військовополонені продавали свої речі скупникам. 14 липня 1916 р. на ст. Київ-1 правоохоронці затримали двох таких осіб – російського солдата Ф. Запорожцева та 16-річного гімназиста, дворянина П. Віцина. В останнього вилучили 2 речові солдатські мішки, у яких були 5 австрійських солдатських палаток та одна кришка від казанка¹⁹.

Величезний розмах воєнних дій призвів до колосальної кількості постраждалих солдатів і офіцерів російської армії. Загальна кількість поранених за час Першої світової війни, за даними російського санітарного відомства, становила 2 844 500 осіб, тобто 1/5 частина всіх мобілізованих. Число хворих солдатів і офіцерів перевищувало 2,3 млн осіб²⁰. Найбільшим тиловим і першим приймальним пунктом для вибулих зі строю солдатів та офіцерів армій Південно-Західного фронту був Київ. Тільки від початку бойових дій по 1 листопада 1914 р. через нього пройшло 70 тис. поранених, а в окремі дні – по 2–3 тис. Тоді місто було велетенським медичним центром з 117 лікувальними закладами²¹. 31 серпня 1914 року Київ був весь у жалобі – відбувся похорон авіатора Петра Нестерова. У Нікольському військовому соборі відбулося відспівування. Потім траурна процесія попрямувала до Аскольдової могили, де під залпи артилерійського салюту і траурні звуки військових оркестрів

відбулося поховання. З посиленням бойових дій та збільшенням поранених межі міста стали і великим цвинтарем для воїнів, котрі помирали в шпелях (Звіринець). Більшість з них не отримували таких почесей, як трагічно загиблий П. Нестеров.

Поряд з цим Київ з перших днів війни відчував гостру нестачу марлі, вати, хлороформу та деяких інших важливих медикаментів для лікування і догляду за пораненими. Крім того, була гостра потреба значної кількості білизни та, з настанням холодів, теплого одягу. Саме тому уряд змушений був залучати для надання допомоги пораненим і хворим військовослужбовцям громадську ініціативу й благодійність, апелюючи до патріотичних та філантропічних почуттів населення, що активізувалися із початком війни²². Подібно до іноземних військовополонених, поява на міських вулицях поранених солдатів і офіцерів викликала в міського цивільного населення чималий ажіотаж. Його пік припав на літо-осінь 1914 р. Під час транспортування до лазаретів та шпиталів чи виходу з них після одужання вони досить часто опинялися в центрі уваги перехожих. Городяни розпитували поранених про фронтові перипетії, довго могли слухати їхні розповіді про пережите, давали харчі. Найбільш допитливими були діти. Мабуть, саме між молоддю та пораненими встановилися особливі теплі стосунки. Відвідування дітьми закладів, де лікували фронтовиків, практикували в рамках патріотичного виховання, це заохочували і вчителі, і батьки. Лікарі та, власне, самі поранені сприймали візити дітей позитивно, оскільки це сприятливо позначалося на процесі одужання. Зазвичай діти приходили туди в супроводі дорослих. Вони ходили між рядами ліжок, сідали то до одного, то до іншого пораненого й вели з ними розмови на цікаві для обох теми. За відсутності халатів потрібного розміру дітей одягали в приготовані для важкопоранених сорочки²³.

У Києві справжнім еталоном організації допомоги пораненим воїнам можна вважати діяльність учнівської групи з 5–7 класів гімназії «Товариства сприяння середній освіті». Під керівництвом одного з її викладачів діти відвідували лазарети з гімназійним кінематографічним апаратом. Тільки станом на 6 грудня 1914 р. ними було влаштовано 102 кіносеанси. Оригінальним способом долучилися до справи й першокласники зазначеного закладу, запровадивши «податок» для поповнення шкільної благодійної каси у вигляді штрафів за незадовільні оцінки. Проте цю систему «оподаткування» незабаром змінили: замість двічників стали платити відмінники²⁴. Серед жінок поряд із сестринською справою набув поширення ще один вид надання допомоги пораненим та хворим військовослужбовцям, котрі лікувалися в містах, – читання та написання листів. Це були і дорослі жінки, і молоді дівчата. Працівники російських спецслужб ставилися до їхньої діяльності з підозрою, оскільки деякі відвідувачки в бесідах з пацієнтами виявляли надмірну цікавість щодо розташування військ, кадрового складу бойових частин, кількості втрат тощо або ж розмовляли про питання війни й миру, що, залежно від контексту, могло розцінюватися як «пропаганда пацифізму»²⁵.

Втрата військовослужбовцями здоров'я, що нерідко супроводжувалося ще й психологічними травмами, потребувала від медичного персоналу особливого делікатного ставлення, оскільки найменша неувага, непорозуміння чи грубість з їхнього боку сприймалися за неповагу та саботаж. Унаслідок цього виникали різні конфліктні ситуації. Так, на початку вересня 1914 р. поранені військовослужбовці нарікали на незадовільне поводження з ними працівників київської Дігтярівської лічильниці. Обвинувачення ґрунтувалися, не в останню чергу, на упередженому ставленні до представників єврейської національності, з яких складався персонал установи: *«Ми проливали кров за Матінку Росію, в Австрії євреї в нас поранених стріляли, а тут – ті самі євреї так болісно роблять перев'язки, поводяться, як з бездушною худобою. Навіщо нас сюди привезли, краще б померли на полі бою, а тут доведеться згнити... Невже не знайшлося руських людей доглядати за нами?»*²⁶.

Проте у скалічених війною військовослужбовців значно більше підстав для обурення викликало пенсійне забезпечення, розроблене Олександрівським комітетом наприкінці 1914 р. Згідно з ним пенсіонерів поділили на 5 категорій. До 1-ї належали хворі та поранені воїни, що втратили до 15 % від загальної працездатності. Розмір пожиттєвої пенсії становив 2 руб. 50 коп. на місяць. Представникам 2-ї категорії (15–25 %) щомісячну виплату встановили у розмірі 5 руб.; 3-ї (25–30 %) – 8 руб.; 4-ї (30–60 %) – 12 руб.; 5-ї (повна втрата працездатності) – 18 руб.²⁷. Саме тому в спогадах Г. Григор'єва ми можемо прочитати про появу в Києві напередодні краху Російської імперії значної кількості жебраків-інвалідів з числа колишніх фронтовиків, що заразом слугувало потужною антирекламою війни: *«Усіх ображало ставлення царя до своїх солдатів: копійчані допомоги змушували багатьох нещодавніх бійців іти попід стіни церков і соборів з простягнутою рукою»*²⁸.

Масове біженство мирних жителів як нове соціально-економічне явище стало однією з найбільш похмурих сторінок Першої світової війни. Аналогічно до появи в Києві скалічених вояків російської армії, рух велетенської маси знедолених цивільних осіб розкривав перед тамтешніми мешканцями справжню картину війни, відмінну від «офіційної», представлені у пресі. Крім того, біженці, більшість з яких втратили фактично все, нерідко навіть деяких членів своїх сімей, які загинули у них на очах під час пересування, запускали ланцюгову реакцію страху, що проникав у масову свідомість городян²⁹. Проблема біженства знайшла своє відображення у вітчизняній мемуаристиці. Так, поява влітку 1915 р. на київському Подолі тимчасового табору для біженців справила неабияке враження на Д. Дорошенка: *«Більш, як тиждень тривало видовище, яке, мабуть, було дуже схоже на якийсь невольницький ринок десь в Кафі або в Козлові в XVI – XVII століттях: юрби людей різного віку й полу сидять і лежать біля возів; надходять милосердні кияни і вибирають собі людей для послуг. Ось вибирають дівчину в наймичку і уводять. Ніхто не записує адреси, вона не прощається з родиною, йде, може на віки, бо як і де вони зустрінуться? Ось здоровий парубок іде кудись на роботу, ось жінка покидає чоловіка і йде в куховарки або покоївки. (...) А ось сидить на возі гарна дівчина в типовому гуцульському вбранні. Вона не хоче йти ні на яку роботу, вона розуміє, що в такому великому місті вона знайде собі легку «роботу», та й в тих, що таку роботу пропонують, видно, недостачі немає»³⁰.*

Зображений Д. Дорошенком образ біженки «легкої поведінки» органічно вписується в тезу про роль біженства як каталізатора асоціальних явищ у містах. Поява біженців активізувала місцеві маргінальні прошарки, котрі стали використовувати образ скривдженої війною людини з корисливою метою. Це, зокрема, стосувалося й проституції, оскільки певною мірою жінка-біженка могла привернути чоловічу увагу не менше, ніж сестра милосердя. Приклад такої спекуляції на біженстві був яскраво показаний восени 1915 р. у газеті «Южная копейка». «Героїнею» сюжету стала Сонька Френдрік – легковажна дівчина, так зване «дитя вулиці», яка «заробляла» на життя перевтіленнями у жіночі образи, що користувалися найбільшою популярністю у чоловіків. За «модою» вона стежила постійно, оновлюючи свій гардероб відповідно до «потреб часу». На початку своєї «кар'єри» С. Френдрік розігрувала із себе гімназистку, вбираючись у строгу коричневу сукню та тримаючи під пахвою потріпаний підручник. Трохи згодом, в період зростання популярності спорту, вона не без успіху приміряла на себе образ атлетки. Коли мирне життя закінчилося, С. Френдрік стала «біженкою». Вона ходила по Києву в благодійному жакеті й старенькому капелюсі та розповідала потенційним клієнтам трагічну історію своєї втечі з містечка, зайнятого німецькими військами. Щоб здобути увагу чоловіків, псевдобіженка розповідала про свої страждання під окупацією: жорстоке вбивство загарбниками коханого чоловіка, розграбування й спалення будинку тощо³¹.

Проте масштаби зловживань на болючій проблемі біженства годі було порівняти з реальністю жахливого матеріального становища переважної більшості біженців. На шпальтах тогочасних місцевих газет тема бідування цієї категорії громадян посідала одне з чільних місць. Так, наприклад, влітку 1915 р. «Южная копейка» у новоствореній рубриці «Силуэты жизни» ознайомила своїх читачів з низкою незручностей на київському залізничному вузлі, який тоді слугував транзитом для сотні тисяч біженців, що рухалися на схід: *«Без жодного попередження з боку залізничної адміністрації вагони з біженцями ставлять в останній запасний шлях, і нещасні біженці, не підозрюючи, що їх далі не повезуть, терпляче чекають день, два, три, коли, нарешті, злочасний потяг рушить і повезе їх далі».* Утім, досить часто розраховувати на безоплатний проїзд їм не доводилося: у кращому випадку вони мали право на пільгові ціни в разі пред'явлення залізничникам свідоцтва про приналежність до категорії біженців. Відсутність у більшості з них грошей іноді змушувала до облаштування вагонів під житла. Однак коли у влади виникала необхідність у вагонах, біженців негайно виселяли³².

Перебування в Києві біженців, великої кількості поранених, постійний рух російських військ та військовополонених збільшили навантаження на міську інфраструктуру. Зокрема, підвищився рівень санітарно-епідеміологічної небезпеки. Місто постійно перебувало під загрозою поширення епідемії. Якщо в 1914-1915 рр. мешканці міста здебільшого страждали від холери, то в 1916-1917 роках – від тифу. Тільки завдяки оперативному реагуванню на можливі спалахи хвороб міської думи, вдавалось уникнути масштабних захворювань.

Київській міській владі доводилось вирішувати проблему переміщення вантажів, евакуйованих з Галичини. Так, на 1 червня 1915 року всі залізничні платформи станції Київ-товарний були застав-

лені машинами, запчастинами, фабричним і заводським обладнанням, вивезеним з Галичини. Все перебувало під охороною, але містилось під відкритим небом, що могло призвести до псування механізмів. Щоб увезь цей вантаж перевезти з території станції в інші райони Києва, за підрахунками військових, необхідно було 670 возів. Такої кількості коней зібрати в прифронтовому Києві було неможливо. Крім того, в найближчий час очікувалось прибуття з Галичини ще 28 вагонів з вантажем. Знайшов вихід зі складної ситуації начальник Штабу Київського військового округу, який наказав залучити в нічні години міські трамваї для перевезення необхідного для армії й економіки міста вантажу, що прибуває до Києва з Галичини. Для цього до трамваїв кріпились спеціальні платформи, на яких у нічний час вантажі перевозились на Печерськ³³.

Хоча офіційна преса, підбиваючи підсумки першого півріччя війни, стверджувала, що «економічне життя не завмерло, а продовжує розвиватись, і в особистому житті поки що ніхто нічим не обмежений», насправді в економіці, що почала працювати на потреби війни, відбулися значні зміни, і вони, особливо з часом, досить відчутно позначилися на побутовому рівні. Цікаво, що в перші місяці війни ціни впали нижче рівня середніх цін попередніх років. Це пояснювалося, перш за все, припиненням вивозу за кордон багатьох продуктів, які Росія традиційно експортувала. Проте вже в листопаді 1914 р. почалося підвищення цін, у тому числі й на предмети експорту, а вже з грудня 1914 р. ціни на продукти харчування, на паливо, на проїзд стали різко зростати. І ця тенденція продовжувалась до кінця війни. Традиційними заходами міських управ стало таксування цін, а також закупка та продаж населенню за заготівельними цінами борошна, дров, вугілля, гасу та ін. У Києві такси на продукти першої необхідності було введено з 23 січня 1915 р.

Поступове збільшення в місті кількості військових та біженців станом на 1916 рік переросло в житлову кризу. У Києві всіх домовласників зобов'язали повідомляти міську управу про вільні помешкання, для реєстрації квартир було організовано квартирне бюро. Між тим, домовласники скаржилися на збитки внаслідок несплати квартиронаймачами платні за житло. Вони нарікали на збільшення видатків у зв'язку із збільшенням витрат на опалення, водопостачання, освітлення тощо. Всі ці послуги значно подорожчали, оскільки зросли ціни на гас та дрова. На фоні загального збідніння квартирантів домовласники почали маніпулювати своїми можливостями. Ця тема посіла одне з чільних місць на шпальтах київських газет. У мешканців виник величезний запит на правове регулювання відносин між сторонами найму. 27 серпня 1916 р. було прийнято Височайше Утвердження Положення Ради Міністрів «О воспреещении повышать цены на жилые помещения»³⁴. Новий квартирний закон надав право домовласникам підвищити квартирну плату на 10% порівняно з довоєнною ціною або до грудня 1914 р. за умови, що не був укладений письмовий договір. При цьому, якщо квартиронаймачі виконували умови найму, їх не можна було виселяти. Отже, за вихідні було прийнято ціни, заявлені домовласниками на 1 січня 1915 р., підвищувати їх можна було відповідно до збільшення витрат на асенізацію і опалення. Це дещо розрядило соціальну напругу в місті, але не позбавило основної проблеми киян – як жити далі?

З початком війни у Києві було запроваджено копійчний податок на трамвайні квитки, що приносило в міську казну щоденно 1 тис. руб. При регулярному користуванні трамваєм це незначне, здавалося б, підвищення стало для пасажирів досить відчутним і лягло, головним чином, на малозабезпечені верстви. Невпинно підвищувалися ціни на товари першої необхідності. При цьому роздрібні ціни завжди зростали значно швидше порівняно з оптовими, отже, основний тягар витрат лягав на споживачів³⁵. Крім проблем з квартирами, паливом, їжею, одягом (особливо із взуттям – вся шкіра була зарезервована за військовим відомством), перед міськими мешканцями постала проблема пересування по місту. Перебої з електропостачанням спричинили нерегулярний рух трамваїв, чим користувались візники. Незважаючи на встановлену оплату проїзду, вони намагались максимально отримати прибуток.

В серпні 1917 р. «Известия киевской городской думы» так змальовували життя в Києві: «На кожній вулиці хвости. Оскільки відділом карткової системи вводяться картки на все нові продукти, городяни мають спершу вистояти черги в районні попечительства, щоб отримати картки на м'ясо, жири, крупу та інше, а потім – чергу за продуктами, яких однаково не можуть отримати в достатній кількості. У багатьох обивателів немає документів. Термін дії карток обмежений, їх часто міняють, жителі міста повинні проводити значний час у чергах. А тим часом насувається осінь». Загальне подорожчання життя неоднаково вплинуло на різні верстви населення. Здебільшого це залежало від

того, фіксованим чи нефіксованим був отримуваний прибуток сім'ї. У дещо кращому становищі було сільське населення, особливо коли родини мобілізованих почали отримувати допомогу від казни. Селяни мали власні продукти, а квартплата, плата за воду, електрику, проїзд по місту тощо не входили до їхніх видатків.

Події на фронті описувалися на перших шпальтах газет і стали основною темою для розмов цивільного населення, в якого, особливо на початковому етапі війни, з'являється цікавість і смак до міжнародних політичних відносин та військової стратегії. А невдачі російської армії збільшували цей інтерес в геометричній прогресії. Недаремно Головне управління Генерального штабу закликає родичів військових не обговорювати в листах, по телефону та в громадських місцях інформацію, отриману з фронтових листів або в лазаретах від поранених, тобто не з газет і офіційних повідомлень³⁶. Особливо це стосувалося тилових міст, зокрема і Києва, населення якого досить швидко звикло до воєнної доби, вслід за звиканням прийшла втома, а за нею – байдужість і в кінці – суспільна апатія. Невдала кампанія російських військ у 1915 р. лише прискорила цей процес. З іншого боку, зосередженість на вирішенні побутових проблем дедалі менше залишала в суспільній свідомості місця для цікавості загальноімперськими проблемами. Населення виявилось не готовим жертвувати власними інтересами (найчастіше вони полягали в прагненні вижити в умовах економічної кризи) заради доведення війни до переможного кінця. У масовій свідомості війна втратила будь-який сенс, що закономірно призвело до підризу авторитету царської влади, зовнішня політика якої дисонувала з суспільними очікуваннями. Під час відзначення проукраїнською київською молоддю в березні 1916 р. 55 роковин від смерті Т. Шевченка лунали заклики до припинення братовбивчої війни.

Через затяжний позиційний характер війни, а також військові невдачі моральний стан солдатів та офіцерів на фронті погіршувався, що впливало на дисципліну загалом у військах і прогресивно негативно відбивалось у частинах, розквартированих в тилу. Незважаючи на те, що продаж спиртних напоїв був суворо заборонений, всупереч наказу про заборону в армії вживали спиртні напої офіцери та чини тилових установ, штабів та управлінь армій. У лікарняних установах офіцерський склад дозволяв собі неформальні стосунки з сестрами милосердя, що було неприпустимим для представниць Червоного Хреста та офіцерського складу. «В тяжку годину, коли сини Росії крок за кроком б'ють ворога, віддаючи своє життя за Вітчизну, особи, що носять офіцерський мундир, в тилу, під час проведення вільного часу, проводять прогулянки в службових автомобілях, відвідують розважальні заходи, зловживають спиртними напоями». Боротьба з розпустою не дала жодних результатів³⁷.

У період масштабного збідніння населення Києва з'явився прошарок осіб, чії статки, завдяки війні і створених нею проблем, збільшувалися в геометричній прогресії. Заробітки більшості мешканців міста у кращому випадку дозволяли не голодувати, тоді як наявність таких «скоробагачків» породжувала втрату авторитету тогочасного правлячого режиму і підтримку будь-яких рухів, що пропонували кардинальні зміни.

Висновок. Затяжний характер воєнних дій Першої світової війни змінив життя мешканців тилового міста Київ. Пов'язані з початком бойових дій очікування містян на перемогу та швидке закінчення війни вступили в дисонанс з реальною картиною життя. Поява в місті скалічених військовослужбовців, великого військового цвинтаря (Звіринець) та постійні похорони на інших цвинтарях міста породжували гнітючу психологічну атмосферу й призводили до психологічного виснаження та втоми. Намагання влади поліпшити існування більшості мешканців міста, пом'якшити проблему нестачі предметів першої необхідності, запобігти розрусі й сповзанню в безлад не давали бажаних результатів. Більше того, газетні матеріали яскраво демонструють, як дії центральної та міської влади, спрямовані на покращення й упорядкування ситуації, дивним чином мали протилежні наслідки. Так, антиалкогольні заходи спричинили появу таких явищ, як чорний ринок спиртного, вживання сурогатів, що призводило до масових отруєнь, зростання тютюнопаління, захоплення кокаїном, поширення азартних ігор. Результатом таксування цін на продукти першої необхідності стало їх підвищення, а в подальшому і зникнення з прилавків. Запроваджені продуктові картки успішно підроблялися. Так само, як і введення м'ясопусних днів, не виправдало себе намагання міської управи, в умовах дефіциту, централізовано регулювати споживання гасу та дров. Воно спричинило тисячні черги, в яких раз у раз спалахували сварки. Мешканці міста змушені були у важких умовах здобувати засоби для існування.

В умовах війни і загальної кризи поглиблювався конфлікт між державою та громадянами. Точною «спуску пари» могли би бути послаблення царської політики в національному питанні, особливо це було актуально для мешканців міста саме українського та єврейського походження. Загрожуючи з поляками, чехами та словаками (більшість останніх воювали у складі австро-угорської армії і були військовополоненими), дозволяючи їм створювати власні, національні військові формування безпосередньо в місті, і зустрічаючи тотальний опір з боку царської бюрократії в своєму національному питанні, що лиш посилювало протиріччя. На фоні суцільного зубожіння основної маси населення розквітали правопорушення й злочинність. Преса раз у раз сповіщала про випадки зловживання службовим становищем, дезертирство, підробку документів, спекуляцію, приховування прибутків, ошуканство, а також про різке зростання числа крадіжок та грабунків.

Війна ставала дедалі важчою буденністю, тлом повсякденного важкого життя, у втомленому суспільстві нарізала криза. Весь хід подій невинно штовхав суспільство до змін. Загальна напруженість суспільної ситуації, непевність становища всіх і кожного зокрема примушували бажати цих змін, прискорювати їх. Тому мешканці міста виявились готовими до перемін і загалом не противились ним. Це простежується у ставленні міщан до майбутніх перипетій в житті міста – революції і в подальшому набуття статусу столиці УНР, більшовицькому захопленні, присутності німецької імператорської армії, життя під час Гетьманату, Директорії, знову більшовиками і т.д. Більшість мешканців Києва зайняли позицію – хай хоч якось, ніж як було вчора. Цим можна пояснити загальну пасивність киян, чому так дивувались завойовники-сучасники, у своєму житті в період з 1917 по 1921 рік.

- 1 Юго-Западный край [Southern-Eastern region]. – 1915. – 10 березня.
- 2 Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування [Articles. Memories. Letters]. – К., 2002. – Ч. 2. – С. 202.
- 3 Державний архів міста Києва [State archive of Kyiv] ф. 18, оп. 1, спр. 17, арк. 210.
- 4 Державний архів міста Києва [State archive of Kyiv] ф. 163, оп. 8, спр. 65, арк. 235.
- 5 Державний архів міста Києва [State archive of Kyiv] ф. 163, оп. 39, спр. 512, арк. 122.
- 6 Державний архів міста Києва [State archive of Kyiv] ф. 163, оп. 8, спр. 65, арк. 216 зв. – 219.
- 7 Киевлянин [Kyivens]. – 1914. – 13 листопада.
- 8 Державний архів міста Києва [State archive of Kyiv] ф. 163, оп. 39, спр. 512, арк. 19.
- 9 Юго-Западный край [Southern-Eastern region]. – 1915. – 2 жовтня.
- 10 Количество пленных австрийцев за время войны [Amount of Austrian Prisoners of War]// Киевская мысль. 1915. 16 апреля. С. 2.
- 11 Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. [Darnitsa Prisoners Camp] С. 104-105.
- 12 Илка Чёрный / На вокзале [On the Railway Station]// Южная копейка. 1914. 11 августа. С. 4.
- 13 Григор'єв Г. У старому Києві. [Hryhoriev H. In Old Kyiv] С. 271.
- 14 Виктор Ват / «Новый» тип [New Type] // Южная копейка. 1914. 29 августа. С. 2.
- 15 Илка Чёрный / «Австрийцы» [Austrians] // Южная копейка. 1914. 29 августа. С. 4.
- 16 В. Александрович / Пленные [Prisoners] // Южная копейка. 1914. 2 ноября. С. 2.
- 17 Пленные турки [Prisoned Turkes] // Южная копейка. 1914. 20 ноября. С. 2.
- 18 ЦДІАК [Central Historical Archive of Kyiv] Ф. 274. Оп. 4. Спр. 539. Арк. 11.
- 19 ЦДІАК [Central Historical Archive of Kyiv] Ф. 280. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 18, 27, 52.
- 20 Ерёмин И. А. Забота о больных и раненых воинах в Западной Сибири в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) [Medical Care About Prisoners in Western Syberia in years of World War I] / Известия Томского политехнического университета. 2006. Т. 309. № 6. С. 202.
- 21 ЦДІАК [Central Historical Archive of Kyiv]. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 384.
- 22 ДАК [State Archive of Kyiv]. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 503. Арк. 105.
- 23 Посетители [Visitors] // Южная копейка. 1914. 2 ноября. С. 2.
- 24 ЦДІАК [Central Historical Archive of Kyiv]. Ф. 707. Оп. 258. Спр. 9. Арк. 114.
- 25 ЦДІАК [Central Historical Archive of Kyiv]. Ф. 278. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 176 зв.
- 26 ДАК [State Archive of Kyiv]. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 503. Арк. 152 зв.
- 27 Пенсии раненым и больным [Pension to Wounded and Weak] // Подолия. 1914. 7 декабря. С. 2.
- 28 Григор'єв Г. У старому Києві. [Hryhoriev H. In Old Kyiv] Київ. «Радянський письменник», 1961 г. 357 ст. С. 289.
- 29 Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни [The Situation of Refugees in Kyiv in WWI] С. 198.

- ³⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле [My Memories About Nearest Past] 1914–1920. Найково-популярне видання, Видавництво «Темпора» 2007, 632 ст. С. 52.
- ³¹ Киевские негативы [Kyievan Negatives] // Южная копейка. 1915. 14 октября. С. 2.
- ³² Л. Бутовцов / Силуэты жизни. Беженцы [Siluetes of Life] // Южная копейка. 1916. 27 июля. С. 2.
- ³³ Державний архів міста Києва [State Archieve of Kyiv] Спр. 512, арк. 79–79 зв.
- ³⁴ Авербах, О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг., : Т. 4 [Текст] [Law Acts Improved by War] / О.И. Авербах. – Петроград: Лешутковская Паровая Скоропечатная, 1916. – 756 с., ст. 696.
- ³⁵ Воблый К. К вопросу о причинах современной дороговизны [For the Reasons of Modern Expensive Lifes] // Известия киевской городской думы. – 1915. – № 1.
- ³⁶ Юго-Западный край [Southern-Eastern region. – 1915. – 10 березня.
- ³⁷ Державний архів міста Києва [State Archieve of Kyiv] спр. 136, арк. 43, 43 зв.

References

1. V. Aleksandrovich, Plennyie [Prisoners], «Yuzhnaya kopeyka», 1914, 2 noyabrya, s. 2.
2. О. И. Авербах, Zakonodatelnyie aktyi, vyizvannyie voynoyu 1914-1916 gg. [Law Acts Improved by War 1914-1916], Petrograd, Leshutkovskaya Parovaya Skoropechatnaya, 1916, T. 4, s. 696.
3. L. Butovtsov, Siluetyi zhizni. Bezhtentsyi [Siluetes of Life. Refugees], in «Yuzhnaya kopeyka», 1916, 27 iyulya, s. 2.
4. DAMK, f. 18, op. 1, spr. 17, ark. 210.
5. DAMK, f. 163, op. 8, spr. 65, ark. 235.
6. DAMK, f. 163, op. 8, spr. 65, ark. 216 zv. – 219.
7. DAMK, f. 163, op. 39, spr. 136, ark. 43, 43 zv.
8. DAMK, f. 163, op. 39, spr. 503, ark. 105.
9. DAMK, f. 163, op. 39, spr. 503, ark. 152 zv.
10. DAMK, f. 163, op. 39, spr. 512, ark. 19.
11. DAMK, f. 163, op. 39, spr. 512, ark. 122.
12. DAMK, f. 163, op. 39, spr. 512, ark. 79-79 zv.
13. D. Doroshenko, Moi spomyny pro nedavnie mynule. 1914-1920 [My Memories About Nearest Past. 1914-1920], Kyiv, Tempora, 2007, s. 52.
14. I. A. Eryomin, Zabota o bolnyih i raneniyh voynah v Zapadnoy Sibiri v godyi Pervoy mirovoy voynyi (1914–1918 gg.) [Medical Care About Prisoners in Western Syberia in years of World War I (1914-1918)], in «Izvestiya Tomskogo politehnicheskogo universiteta», 2006, T. 309, № 6, s. 202.
15. Н. Hryhoriev, U staromu Kyievi [In Old Kyiv], Kyiv, Radianskyi pysmennyk, 1961, s. 289.
16. Ilka Chyorniy, «Avstriytsy» [Austrians], «Yuzhnaya kopeyka», 1914, 29 avgusta, s. 4.
17. Ilka Chyorniy, Na vokzale [On the Railway Station], «Yuzhnaya kopeyka», 1914, 11 avgusta, s. 4.
18. Kievlyanin (Kyiv), 1914, 13 listopada.
19. Kievskie negativyi [Kyievan Negatives], in «Yuzhnaya kopeyka», 1915, 14 oktyabrya, s. 2.
20. Kolichestvo plennyih avstriytsev za vremya voynyi [Amount of Austrian Prisoners of War], in «Kievskaya myisl», 1915, 16 aprelya, s. 2.
21. Т. I. Lazanska, Stanovyshche bizhtentsiv Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny [The Situation of Refugees in Kyiv in WWI], in «Problemy istorii Ukrainy KhIKh – pochatku XX st.», 2009, Vyp. 16, s. 198.
22. R. Nakhtihal, Darnytskyi tabir viiskovopolonenykh pid chas Pershoi svitovoi viiny [Darnytsia Prisoners Camp during World War I], s. 104-105.
23. Pensii ranenym i bolnym [Pension to Waunded and Weak], in «Podoliya», 1914, 7 dekabrya, s. 2.
24. Plennyie turki [Prisoned Turkes], «Yuzhnaya kopeyka», 1914, 20 noyabrya, s. 2.
25. Posetiteli [Visitors], in «Yuzhnaya kopeyka», 1914, 2 noyabrya, s. 2.
26. TsDIAK Ukrainy, f. 274, op. 4, spr. 539, ark. 11.
27. TsDIAK Ukrainy, f. 278, op. 1, spr. 221, ark. 176 zv.
28. TsDIAK Ukrainy, f. 280, op. 1, spr. 33, ark. 18, 27, 52.
29. TsDIAK Ukrainy, f. 707, op. 258, spr. 9, ark. 114.
30. TsDIAK Ukrainy, f. 719, op. 1, spr. 401, ark. 384.
31. K.P. Vasilenko, Statti. Spogadi. Listuvannya [Articles. Memories. Letters], Kyiv, 2002, Ch. 2, s. 202.
32. Viktor Vat, «Novyiy» tip [«New» Type], «Yuzhnaya kopeyka», 1914, 29 avgusta, s. 2.
33. K. Voblyiy, K voprosu o prichinah sovremennoy dorogoviznyi [For the Reasons of Modern Expensive Lifes], in «Izvestiya kievskoy gorodskoy dumyi», 1915, № 1.
34. Yugo-Zapadnyiy kray (KiYiv), 1915, 10 bereznya.
35. Yugo-Zapadnyiy kray (KiYiv), 1915, 2 zhovtnya.